

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Логіка»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 5 – «Поняття»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
29.08.2023 № 2)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО

Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Загальна характеристика поняття.
2. Логічна структура поняття.
3. Види понять.
4. Відношення між поняттями.

Рекомендована література:

Основна

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/10807/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/559/1/%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%202016.pdf>

Додаткова

1. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Логіка» (галузь знань 0304 «Право», 0302 «Міжнародне право»; освітньокваліфікаційний рівень «Бакалавр»; напрям підготовки 6.030401 «Правознавство», 6.030202 «Міжнародні відносини») для студентів I курсу денної форми навчання / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 90 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf

2. Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017. № 1 (126). С. 8-13. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/765d7941-c171-4458-b806-a2511a21e98b/content>
3. Тягло О. В. Юридична логіка чи логіка для юристів? *Наше право*. 2013. № 2. С. 180–183. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e481f5f-cbf9-47ba-84bc-3b4e3de18f1e/content>
4. Тягло О. Чи потрібне критичне мислення українській школі? *Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи* : зб. ст. П'ятої міжнар. наук.-метод. конф. з медіаосвіти та медіаграмотності (м. Київ, 31 берез. – 1 квіт. 2017 р.). Київ : Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2017. С. 60–64. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c56ef7bd-0b0a-4063-aa24-3093d041e10f/content>
5. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4da55cde-fa8f-41e1-a0fb-dcd3ca8534e8/content>
6. Тягло О. В. До поняття юридичної логіки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3 (70). С. 241-248. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b8e5e91-6ca7-46f5-9ebb-50886d7b948c/content>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Практикум з логіки. URL: <http://philosophy.ck.ua/praktikum-z-logiki/>
3. Федорченко Ю. Формальна і трансцендентальна логіка. URL: <http://fedorchenko.ho.ua/journal/7.html>
4. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>

Текст лекції

1. Загальна характеристика поняття

Будь-яке міркування повинно мати свій предмет. Під *предметом міркування* в логіці розуміється будь-яка річ, властивість або відношення, незалежно від того, чи існують вони реально або існують тільки в нашому мисленні. Так, ми можемо міркувати як про такі доступні фізичному спостереженню і контакту предмети, як дерева, столи, метали, теплопровідність, так і про такі абстрактні речі, як справедливість, краса, норма права і т.ін. Щоб упевнено міркувати про якийсь предмет, потрібно його *розуміти*, тобто мати про нього *поняття*.

Поняття (концепт) є елементарною логічною формою, що відображає предмет міркування в сукупності його суттєвих ознак.

Прикладами понять є «будинок», «дерево», «справедливість», «норма права», «вічний двигун», «натуральне число» тощо.

Поняття утворюються за допомогою виявлення методом аналізу ознак предмета, відволікання (абстрагування) від несуттєвих ознак, узагальнення (синтезу) і закріплення (фіксації) словом суттєвих ознак.

Якщо ми знаємо, в чому даний предмет подібний з іншими предметами, а в чому він від них відрізняється, які в нього є властивості, ми знаємо його *ознаки*. Характерною рисою поняття є те, що в ньому фіксуються не всі, а тільки *суттєві ознаки* предмета. Взагалі, встановлення суттєвості ознаки являє собою складне пізнавальне і практичне завдання. У першому наближенні можна сказати, що суттєвими будуть ті ознаки, без яких сам предмет міркування не може існувати. Тому їх часто метафорично називають «істотними» – без них немає предметної «істоти». Однак суттєвість ознаки залежить від багатьох чинників, і визначається як рівнем розвитку науки, так і практичними завданнями, заради яких ведеться міркування. Те, що вважається суттєвим в одному відношенні, може бути зовсім несуттєвим в іншому. Так, у понятті «студент» ми вважаємо суттєвим тільки ознаку навчання якоїсь людини у вищому навчальному закладі, причому відволікаємося від багатьох ознак, що можуть стати суттєвими в інших обставинах: чи молода це людина або вже людина зрілого віку (скажімо, студент-заочник), уперше він одержує вищу освіту або вдруге, а то і втретє (таке теж буває), здатний він до навчання або не дуже, яке в нього здоров'я, красивий він чи ні і т.ін.

Щоб уникнути всіх цих складностей, й потрібний *формальний* підхід, відповідно до якого сама логіка не встановлює критеріїв суттєвості ознак, а приймає їх у готовому вигляді від інших галузей пізнання і практики. Більш того, багато сучасних логіків часто прагнуть піти від «психологізму», пов'язаного з «розумінням», і навіть не хочуть говорити про «поняття», вважаючи більш коректним замість нього використовувати більш нейтральний термін «ім'я». *Ім'я – це вираз мови, що позначає окремий предмет, сукупність подібних предметів, властивості, відношення тощо.* Однак при цьому виникають інші труднощі – змішування логіки з лінгвістикою, так би мовити, «лінгвістицизм», для якого точне визначення «імені» теж становить дискусійну проблему.

Тому відмовлятися від терміна «поняття» логіці, очевидно, не слід – адже від неї представники конкретних наук чекають кваліфікованого формального аналізу саме «понять», а не «імен» (оскільки вони вирішуватимуть самі, яке саме «ім'я» вони дадуть предмету своїх досліджень). Взагалі, термін «ім'я» більше підходить для точних формальних логічних систем, що використовують штучні мови, тоді як термін «поняття» більш традиційний і зручний для застосування в логічних теоріях, зорієнтованих у першу чергу на природні мови.

Поняття і слово. Будь-яке поняття виражається в словах, хоча не будь-яке слово виражає поняття. Виражають поняття ті слова, що мають граматичну

форму імен – іменники, прикметники, числівники, а також займенники. Не виражають понять дієслова, прислівники, вигуки, частки. Наприклад, слово «Гомер» позначає окремий предмет – легендарного древньогрецького автора поем «Іліада» і «Одисея»; слово «юрист» позначає клас людей, що професійно застосовують знання з правознавства; слово «білий» – це позначення властивості «білизни»; слово «раніше» – позначення часового відношення між подіями і т.ін.

Ту обставину, яке слово виражає поняття, легше за все встановити за його роллю в складі звичайного речення. *Слово виражає поняття, якщо воно може використовуватися як підмет або іменна частина присудка в простому реченні «S є (не є) P», де S – підмет, P – присудок. Наприклад, «Перший президент України» і «Грушевський» – це слова, що виражають поняття, оскільки їхня підстановка замість літер S і P дає осмислене речення: «Грушевський – це перший президент України».*

Інше важливе розходження між словом і поняттям полягає в тому, що слова завжди належать до якоїсь національної мови, а поняття, що виражаються ними, є інтернаціональними. Так, слова різних мов – das Recht, a right, il diritto, el derecho, le droit, prawo – виражають те саме поняття «право».

Оскільки в будь-якій науці доводиться використовувати слова природної національної мови, властива словам цих мов невизначеність (багатозначність, нечіткість, неточність і неясність) створює складні проблеми по встановленню однакового розуміння і вживання понять, що виражаються за їхньою допомогою. Крім того, оскільки та сама річ, властивість або відношення, що позначаються тим самим словом, можуть стати предметом вивчення і міркування в різних науках, проблема багатозначності, неясності і неточності ще більше ускладнюється і вимагає обов'язкового попереднього логіко-семіотичного аналізу застосовуваних слів. Їх неправильне або просто неакurate вживання завжди може привести до непорозумінь, помилок, з'явитися джерелом неповного або неадекватного розуміння, а то й привести до виникнення конфліктів.

2. Логічна структура поняття

Будь-яке поняття можна розглядати з двох боків: з боку його змісту (змісту його імені або інтенціонала) і з боку його обсягу (значення його імені або екстенціонала).

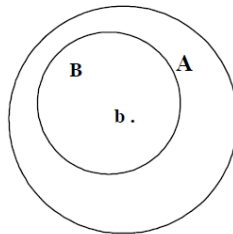
Зміст поняття утворюють усі ті суттєві властивості (ознаки), які ми пов'язуємо з поняттям, що позначається, предметом. **Обсягом, або предметним значенням, поняття** є клас (множина) всіх предметів, що мають зазначені у його змісті ознаки. Мінімальною структурною одиницею змісту є **окрема суттєва ознака**, а мінімальною структурною одиницею обсягу – **індивід того класу (або елемент тієї множини) предметів**, що утворює його обсяг. Так, поняття «право» містить такі ознаки:

- 1) система,
- 2) формально-визначені,

- 3) норми (правила поведінки),
- 4) встановлені або санкціоновані державою,
- 5) загальнообов'язкові для всього населення, державних органів і посадових осіб,
- 6) охороняються державною владою від порушень,
- 7) виражають волю пануючого класу або всього народу,
- 8) спрямовані на регулювання й охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

В обсяг поняття «право» входять усі відомі (і навіть поки що невідомі нам) у минулому, а також можливі в майбутньому нормативні системи подібного типу.

Обсяг і зміст поняття знаходяться в зворотній залежності: **чим ширшим (більшим) буде обсяг поняття, тим вужчим (меншим) буде його зміст.** Для ілюстрації звернемося до зручних діаграм, які називають «колами Ейлера». Кожна точка в колі являє собою один предмет, який входить в обсяг розглядуваного поняття.

Так, якщо менше з концентричних кіл відповідатиме обсягові поняття «сучасна європейська держава» (В), а більше –обсягові поняття «держава» (А), видно, що поняття «сучасна європейська держава» буде за обсягом менше («бідніше»), ніж поняття «держава», але змістовно більше (конкретніше, «багатше») поняття «держави взагалі» як мінімум на дві суттєві ознаки: «знаходитися на території Європи» і «бути сучасним».

Зворотна залежність між обсягом і змістом понять служить підставою для двох корисних логічних операцій – їхнього *узагальнення* та *обмеження*.

Узагальненням (генералізацією, абстрагуванням) називається перехід від поняття з меншим обсягом і великим змістом до поняття з меншим обсягом і більшим змістом.

Обмеженням (дискримінацією, конкретизацією) є зворотний логічний перехід від поняття з великим обсягом і меншим змістом до поняття з меншим обсягом і більшим змістом. При цьому поняття з більшим обсягом називають *родовим* або просто *родом*, а поняття з меншим обсягом — *видовим* або просто *видом*.

Рекомендується дотримуватися двох таких **правил**:

1. При узагальненні потрібно послідовно переходити від індивіда до найближчого виду і потім до найближчого роду.
2. При обмеженні потрібно послідовно переходити від роду до найближчого виду і тільки потім до індивіда.

Порушення цих простих правил приводять до помилок *кваліфікації* предмета міркування, до плутаності думки. Приклад узагальнення поняття

«держава Україна»: «*держава Україна*» → «*східноєвропейська держава*» → «*європейська держава*» → «*сучасна держава*» → «*держава*».

Приклад обмеження поняття «*норма*»: «*норма*» → «*норма права*» → «*норма цивільного права*» → «*норма цивільного права України*» → «*ст. 11 чинного ЦК України*».

З цих прикладів видно, що верхньою межею узагальнення є **категорія** – гранично загальне поняття, а нижньою – ім'я, що відповідає **поняттю про індивіда** даного класу.

3. Види понять

Поняття широко використовуються на всіх рівнях і в усіх сферах людського пізнання і практики. Однак за **ступенем їхньої розробленості**, поширеності, точності і загальності їх можна розділити на три основні типи: повсякденні, наукові, філософські.

Повсякденні поняття утворюють первинний рівень нашого понятійного запасу, виражений природною національною мовою. Ми широко і звично користуємося такими поняттями, як «рослина», «тварина», «здоров'я», «хвороба», «справедливість» і т.ін., які у разі потреби важко визначити. Таким чином, широта вживання повсякденних понять ще не гарантує їхньої загальності.

Наукові поняття в найбільш точній, компактній і ємній формі виражають загальнозначущі знання про предмет міркування. Так, навіть не вивчаючи юриспруденції, ми часто досить правильно користуємося поняттями «родина», «майно», «купівля-продаж», «злочин» і т.ін., точний зміст і значення яких можуть бути прояснені і встановлені тільки при оволодінні відповідними науковими поняттями. При цьому нерідко наукові поняття умисно фіксують іноземним словом (найчастіше латинізованим, грецізованим, а в останні роки – англійзованим), щоб уникнути змішування з близьким, але недостатньо розробленим повсякденним поняттям («припущення» – «гіпотеза», «допущення» – «презумпція», «підстава» – «принцип», «натуральний обмін» – «бартер» тощо).

Філософські поняття (категорії) є найбільш абстрактними і загальнозначущими. Прикладами таких понять є «матерія» і «свідомість», «простір» і «час», «причина» і «наслідок», «форма» і «зміст», «мета», «засіб», «дія», «результат», «природа», «суспільство» тощо. Як і багато наукових понять, філософські поняття також нерідко виражені в іншомовній формі задля їхнього відрізнення від повсякденних і навіть загальнонаукових понять («каузальність» замість більш звичного «причинність»), або для вираження стилістично неприйнятних для рідної мови конструктів «есенціалізм» замість «сутніснізм», «екзистенційний» замість «буттєвісний» і т.ін.

За **ступенем складності** поняття можна поділяти на **прості** і **складні**. Прості поняття не містять інших понять як своїх частин («будинок», «одиниця», «Київ» і т.ін.). Складні поняття утворюються з двох або більшого числа простих (Сполучене Королівство Англії, Шотландії й Уельсу», «дві тисячі четвертий рік», «видатний український полководець» тощо).

За типом і формою реальності предмета міркування поняття можна також розділити на порожні і непорожні. *Порожнє поняття* не має у своєму обсязі (екстенсiоналі) жодного реально існуючого предмета – цей предмет штучно сконструйований. Однак об'ємна порожнеча зовсім не означає відсутності в ньому змісту.

Більш того, такі поняття можуть мати ідеальний (уявлюваний) обсяг. *Непорожнє поняття* належать хоча б до одного реально існуючого предмета. Порожнеча обсягу поняття залежить від декількох принципово різних причин:

1) створення псевдопонять (хибна концептуалізація) — до порожніх понять такого роду належать, наприклад, поняття «Олімпійський бог», «німфа», «домовик», «лісовик» і т.ін., що позначають вигаданих істот, які тривалий час сприймаються як реально існуючі;

2) свідоме конструювання умовного художнього образу, щодо нереальності якого ніхто не помиляється, – Дон-Кіхот, Фігаро, Франкенштейн і т.ін.;

3) помилкова концептуалізація в сфері науки і філософії – «ідеальне суспільство», «еліксир безсмертя», «флогістон» («теплород»), пов'язана з історичною обмеженістю наукових знань і невірною стратегією їхнього придбання;

4) свідоме конструювання наукових фікцій на кшталт понять «ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло», «геометрична точка», «матеріальна точка», використовувані у фізиці і математиці ідеалізовані об'єкти, що позначають уявні предмети, що хоч і не мають реального існування, але слугують важливими теоретичними конструктами для організації знань про цілком реальні речі і процеси;

5) поняття, що належать до ціннісної сфери людської життєдіяльності – економічні, політичні, правові, етичні, релігійні, естетичні абстракції – «вартість», «користь», «істина», «добро», «справедливість», «право», «обов'язок», «краса» і т.ін.;

6) парадоксальні поняття (або інтенсiонально переповнені і тому безглузді поняття), що містять несумісні ознаки, на кшталт понять «круглий квадрат», «дерев'яне залізо», «законний злочин» тощо.

Як видно, далеко не завжди екстенсiонально порожні поняття є безглуздими (інтенсiонально переповненими) і тому їх важливо враховувати в подальшій класифікації понять. Зокрема, саме такими є не тільки багато (якщо не всі) понять математики, але й багато понять юриспруденції. При цьому *для логіки не має значення, існує предмет думки в реальності чи ні – головне, щоб він існував у міркуванні.*

Далі за **обсягом** поняття розрізняються між собою залежно від того, скільки предметів вони означають. *Одиничні поняття* позначають клас, що включає тільки один предмет, наприклад, «столиця сучасної України». *Загальні поняття* належать до класів, що включають більше одного предмета: «правова система», «студентка», «атом» і т.ін. Зрозуміло, що навіть порожні поняття можуть бути як одиничними («богиня Свободи у римлян»), так і загальними («римські божества»).

Корисно виділяти також **поняття збірні**: «молодь» (безліч молодих чоловіків і жінок), «меблі» (предмети обстановки), «флора» (рослинний світ), «фауна» (тваринний світ), «правопорядок» (система правових норм та інститутів, що забезпечують їхнє функціонування), «злочинність» (сукупність злочинів) і т.ін.

За змістом поняття звичайно поділяють на абстрактні і конкретні, позитивні і негативні, безвідносні і відносні.

Узагалі, поділ понять на абстрактні і конкретні не дуже вдалий – будь-яке поняття в кінцевому результаті є абстрактним.

Дане протиставлення вводиться лише для того, щоб підкреслити змістовне розходження між реально й ідеально існуючими предметами міркування. **Конкретними поняттями** є такі, котрі належать до об'єктивно існуючих предметів – «будинки», «хліб», «ріка», «молекула» і т.ін., тоді як **абстрактні поняття** позначають предмети, що спочатку існують тільки в нашій свідомості, але відіграють важливу роль в організації нашого суспільного життя, практики й пізнання – «справедливість», «ірраціональне число», «норма права» і т.ін.

Позитивні поняття не містять у своїх іменах негативних часток, або префіксів «білий», «чистий», «невагомий», «речовий», «законний» і т.ін., а **негативні поняття** містять такі частки (префікси): «небілий», «нечистий», «нечисловий», «нематеріальний», «незаконний», «протиправний» і т.д. Характерна особливість формально-логічного підходу до змістовної кваліфікації поняття полягає в тому, що ми настільки відволікаємося від змістовно-етичних або змістовно-правових оцінок предметів, які позначаються поняттями, що, скажімо, поняття «злочин» з суто логічної точки зору є позитивним поняттям (хоча його синонімічний еквівалент «незаконне діяння» буде поняттям негативним), а поняття «незлочинний» – негативним.

Безвідносні поняття не припускають парних їм понять – «стіл», «картопля», «норма права» і т.ін. **Відносні ж поняття** потребують наявності парних понять: «верх» – «низ», «уперед» – «назад», «праве» – «ліве», «центр» – «периферія», «нападаючий» – «захисник» (у футболі), «позивач» – «відповідач» (у цивільному процесі), «обвинувач» – «захисник» (у кримінальному процесі).

Оскільки всі ці види розрізняються за різними підставами, то саме поняття, наприклад «несправедливість», може бути одночасно абстрактним, негативним і співвідносним (негативні поняття завжди співвідносні щодо до парних їм позитивних). До того ж варто враховувати й те, що кожне поняття одночасно належить і до якогось виду за своїм обсягом. Таким чином, повна кваліфікація виду поняття має багатомірний характер.

4. Відношення між поняттями

Предмети міркування знаходяться між собою в різних відношеннях. Ці відношення встановлюються за допомогою **порівняння** обсягів і змістовних характеристик відповідних понять – «усе пізнається в порівнянні». Порівняння може бути успішним або безуспішним, і залежно від цього всі поняття можуть

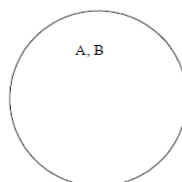
бути **порівняними** або **непорівняними**. Можна порівнювати, наприклад, такі предмети міркування, як *стілці* і *лави*, або *студенти* і *дорослі люди*, але неможливо порівняти *електрон* і *ніжність*, *овес* і *покарання* і т.ін. Логіка нічого не може сказати про непорівняні предмети і залежності між відповідними ним поняттями, цілком залишаючи їх поетам-авангардистам і шизофренікам.

Залежно від того, чи порівнюються поняття головним чином з боку їхніх об'ємних розходжень, або на перший план при порівнянні виходить зміст, розрізняють **сумісні поняття**, тобто поняття, що мають загальні «місця» для порівнюваних предметів, і **несумісні поняття**, тобто поняття, що не мають таких загальних «місць» у їхніх обсягах, але мають загальні ознаки в їхніх смислах.

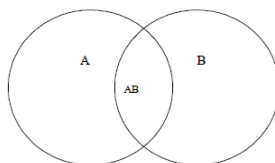
Розглянемо найпростіші випадки відношень на прикладах зіставлення тільки двох понять, припускаючи, що більш складні відношення можна послідовно звести до цих відношень.

Між сумісними поняттями існують відношення рівнозначності, перетинання, підпорядкування.

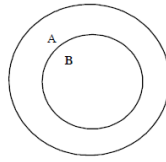
1. Відношення **рівнозначності** (або **тотожності**, або **еквівалентності**). Рівнозначними є два поняття, обсяги яких цілком збігаються. Рівнозначними будуть, наприклад, поняття «головний адміністративний центр держави» і «місто, в якому постійно знаходяться органи вищої державної влади»; кожне таке місто є головним адміністративним центром, і навпаки. Рівнозначність указує на збіг обсягів двох понять, але їхні смисли різні. Відношення між двома рівнозначними поняттями зображується у виді кіл, що збігаються:

2. У відношенні **перетинання** (**перетину**) знаходяться два поняття, обсяги яких частково збігаються. Перетинаються, наприклад, обсяги понять «письменник» і «юрист»: деякі письменники є юристами (А.Ф.Коні, брати Вайнери), але є письменники, що не є юристами, і є юристи, що не є письменниками:

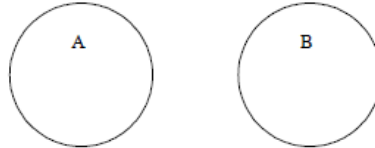

3. У відношенні **підпорядкування** (**підрядності**, **субординації**) знаходяться поняття з різними обсягами, причому обсяг одного з них цілком входить до обсягу іншого, не покриваючи його цілком. Це відношення ще називають відношенням **між родом і видом**. У ньому знаходяться, наприклад, поняття «фахівець» і «юрист»: кожен юрист є фахівцем, але не кожен фахівець має юридичну підготовку:

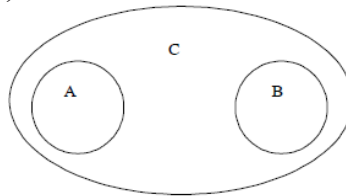
Між несумісними поняттями існують відношення виключення, супідрядності, протилежності, суперечності, доповнення.

4. У відношенні **виключення** знаходяться поняття, обсяги яких не мають загальних елементів. Порівняємо, наприклад, поняття «атом» і «трикутник», «синє» і «тепле»:

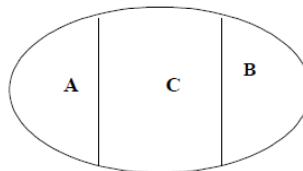

Усі ці поняття виключають одне одного, оскільки ясно, що атом не має жодної з ознак трикутника, а синє – ознак теплового. Точно говорячи, відношення виключення свідчить про непорівняність предметів міркування. Але іноді таку непорівняність можна усунути, якщо в предметах, які виключають один одного, є хоча б одна спільна ознака.

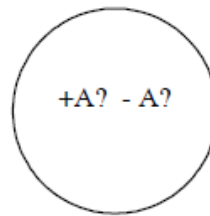
5. Тоді ми маємо справу з відношенням **супідрядності**, приводячи взаємовиключні поняття до двох або більшого числа видів одного родового поняття. Так, між поняттями «людина» (А) і «рослина» (В) можна встановити відношення супідрядності, розглядаючи їх як види відносно загального для них родового поняття «організм» (С):

6. Іноді супідрядні поняття є співвідносними, і тоді вони виражають відношення **протилежності (контрарності)**. У такому відношенні знаходяться поняття «ліве» – «праве», «нападаючий» – «захисник», «позитивне» – «негативне» і т.ін. Особливістю такого відношення є наявність *проміжної, або нейтральної, смуги значень* між двома протилежними поняттями:

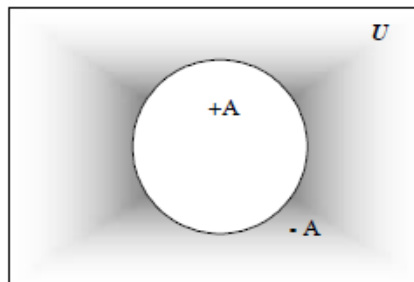

7. У граничному випадку протилежності «сходяться» настільки, що нейтральна галузь між ними дорівнює нулю. Йдеться про парадоксальне сполучення в одному обсязі позитивного і парного йому негативного понять. Ця ситуація відповідає відношенню **суперечності** між поняттями:

Приклади суперечливого відношення можуть дати пари понять «законний злочин», «безвинний злочинець», «андрогін» тощо.

8. Оскільки в тому самому обсязі, тобто в тому самому значенні, суперечність може означати що завгодно, і в такий спосіб предмет думки стає цілком невизначеним, має сенс переводити суперечність у відношення **доповнення**:

На даній схемі обсяг виділеного поняття A чітко відокремлюється від усіх тих понять, сукупний обсяг яких ($-A$, тобто **не- A**) з ним не збігається. Сума обсягів A и $-A$ утворює повний простір можливих предметів міркування (універсум) U . При такому підході будь-яка невизначеність зникає – ми ніби «вирізуємо» з універсума цікавляче нас поняття (наприклад, «злочин») і надалі міркування зосереджується тільки на ньому, оперуючи цілком однорідними поняттями і залишаючи поза межами думки всі ті, котрі не належать до обсягу спеціально виділеного нами («вина», «адміністративне правопорушення», «цивільне правопорушення» і т.ін.).